अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०१९] १२ एस.सी.आर. २७०

भारतीय संघ र अन्यहरु

विरुद्ध

मेसर्स युनिकर्न उद्योग

(सन् २०१९ को देवानी अपील नं. ७४३२)

सेप्टेम्बर १९, २०१९

[अरुण मिश्र, एम. आर. शाह र बी. आर. गवई, न्यायाधीशहरू]

सिद्धान्तहरू - प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त - कहिले लागू हुँदैन - पुनरावेदकले मिति २००३.०९.०९ को सूचना मार्फत केही वस्तुहरूलाई उत्पादन शुल्क तिर्नुपर्ने दायित्वबाट छूट दिएको थियो - मिति २००७.०४.२५ को सूचना मार्फत पहिले जारी गरिएका सूचनाहरूमा संशोधन गरियो जसको परिणाम स्वरूप पान मसाला, सुर्ती, निर्मित सुर्तीका विकल्पहरू र २० माइक्रोन भन्दा कम मोटाइका प्लास्टिकका झोलाहरू अब उत्पादन शुल्क छूटका लागि योग्य रहेनन् - सन् २०१२ को एसएलपी (सी) नं. ३६९२६ बाट उत्पन्न देवानी अपीलमा उत्तरदाताले सिक्किम उच्च न्यायालयमा रिट याचिका दायर गरे - स्वीकृत – सन् २०१७ को देवानी अपील नं. २३४५ र २३४६ मा उत्तरदाताले गौहाटी उच्च न्यायालयमा पहुँच गरे - एकल न्यायाधीशले मिति २०१०.१२.१० को आदेश मार्फत रिट याचिका खारेज गरे - रिट अपीलहरू स्वीकृत – निर्धारण गरियोः प्रदान गरिएको छूट, छूट प्रदान गर्ने सूचनाले निश्चित अवधिसम्म उपलब्ध हुने भनी तोकेको भए तापनि, यदि त्यस्तो फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा छ भने राज्यले फिर्ता लिन सक्छ - ठूलो सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हितलाई उछिन्नेछ, यदि कुनै छ भने - यस्तो अवस्थामा, प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्तले पनि छूटको दाबी गर्ने व्यक्तिहरूलाई बचाउन सक्दैन र राज्यलाई आफ्नो प्रतिज्ञाबाट पछि हट्न बाध्य गर्न सक्दैन, यदि राज्यको कार्य सार्वजनिक हितमा पाइएमा - यस क्षेत्रका विशेषज्ञहरूले गरेको वैज्ञानिक अनुसन्धानले सुर्तीसहितको पान मसाला साथै सुर्तीरहित पान मसालाको सेवन स्वास्थ्यको लागि हानिकारक छ भनी पत्ता लगाएको छ - यो पनि पत्ता लागेको थियो कि खतरनाक उत्पादन सेवन गर्ने किशोर-किशोरीहरूको प्रतिशत धेरै उच्च थियो र त्यसैले देशको ठूलो युवा जनसंख्यालाई मुखको क्यान्सरको जोखिममा पार्दै थियो - यो पक्षलाई ध्यानमा राखेर, यदि राज्यले त्यस्ता उत्पादनहरूको उत्पादनको लागि प्रदान गरिएको छूट फिर्ता लिने [2] *निर्णय गरेको छ भने, यो कसरी सार्वजनिक हितमा नभएको भनी भन्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिँदैन - सुर्तीसहितको पान मसाला र सुर्तीरहित पान मसालाको छूट फिर्ता लिनु ठूलो सार्वजनिक हितमा छ - प्रस्तुत मामिलामा प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त लागू गर्न सकिने थिएन - सिक्किम उच्च न्यायालय र गौहाटी उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासले पारित गरेका फैसलाहरू खारेज - एकल न्यायाधीशले मिति २०१०.१२.१० मा पारित गरेको आदेश सदर - केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन, १९४४ - धारा ५ए - विशेष महत्वका वस्तुहरूको अतिरिक्त उत्पादन शुल्क ऐन, १९५७ - धारा ३ - कपडा र कपडाका वस्तुहरूको अतिरिक्त उत्पादन शुल्क ऐन, १९७८*

- धारा ३(३) - केन्द्रीय उत्पादन शुल्क टैरिफ ऐन, १९८५ - सेनभ्याट क्रेडिट नियमहरू, २००२ - वित्त ऐन, २००३ - धारा १५४ - उत्पादन शुल्क।

अपीलहरूलाई स्वीकार गर्दै, न्यायालयले

निर्धारण गर्यो: १.१ यी अपीलहरूमा उठाइएको मामिला अब रेस इन्टेग्रा छैन। छूट प्रदान गर्ने सूचनाले निश्चित अवधिसम्म उपलब्ध हुने भनी तोकेको भए तापनि प्रदान गरिएको छूट राज्यले फिर्ता लिन सक्छ, यदि त्यस्तो फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा छ भन्ने पाइएमा। यस्तो अवस्थामा, ठूलो सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हितलाई उछिन्नेछ, यदि कुनै छ भने। यस्तो अवस्थामा, प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्तले पनि छूटको दाबी गर्ने व्यक्तिहरूलाई बचाउन सक्दैन र राज्यलाई आफ्नो प्रतिज्ञाबाट पछि हट्न बाध्य गर्न सक्दैन, यदि राज्यको कार्य सार्वजनिक हितमा पाइएमा। [अनुच्छेद १२, १९ र २५] [२७९-एफ; २८३-ई; २८५-जी-एच]

१.२ न्यायिक रूपमा यो तथ्यको जानकारी लिन सकिन्छ कि सुपारी र त्यसका विकल्पहरू, सुर्ती र तिनका विकल्पहरू अर्थात् सुर्तीसहितको पान मसाला र सुर्तीरहित पान मसालामा गरिएका विभिन्न वैज्ञानिक अध्ययनहरूले यी उत्पादनहरू मुखको क्यान्सरका मुख्य कारणहरू मध्ये एक भएको पाइएको छ। यस क्षेत्रका विशेषज्ञहरूले गरेको वैज्ञानिक अनुसन्धानले सुर्तीसहितको पान मसाला साथै सुर्तीरहित पान मसालाको सेवन स्वास्थ्यको लागि हानिकारक छ भनी पत्ता लगाएको छ। यो पनि पत्ता लागेको थियो कि, खतरनाक उत्पादन सेवन गर्ने किशोर-किशोरीहरूको प्रतिशत धेरै उच्च थियो र त्यसैले यस देशको ठूलो युवा जनसंख्यालाई मुखको क्यान्सरको जोखिममा पार्दै थियो। यो पक्षलाई ध्यानमा राखेर, यदि राज्यले त्यस्ता उत्पादनहरूको उत्पादनको लागि प्रदान गरिएको छूट फिर्ता लिने निर्णय गरेको छ भने, यो कसरी सार्वजनिक हितमा नभएको भनी भन्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिँदैन। [अनुच्छेद २६, ३१] [२८५-ए; २९०-डी-ई]

१.३ वित्त ऐन, २००३ को धारा १५४ मा प्रतिबिम्बित विधायी नीति चुरोट साथै सुर्तीसहितको पान मसाला उत्पादकहरूलाई प्रदान गरिएको छूट फिर्ता लिने थियो र त्यो पनि पश्चात्दर्शी प्रभावसहित। सुर्ती अत्यन्त हानिकारक छ भन्ने कुरा सामान्य ज्ञान हो भन्ने तथ्य बाहेक, विधायी मनसाय पनि अस्पष्ट थिएन। यी परिस्थितिहरूमा, सुर्तीजन्य पदार्थहरूको छूट फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा थिएन भन्ने उच्च न्यायालयको निष्कर्ष, कम भन्दा कम चकित पार्ने छ। उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासको दृष्टिकोण पूर्ण रूपमा अटल थियो। सुर्तीसहितको पान मसाला र सुर्तीरहित पान मसालाको छूट फिर्ता लिनु ठूलो सार्वजनिक हितमा छ। यसरी, प्रस्तुत मामिलामा प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त लागू गर्न सकिने थिएन। राज्यलाई छूट जारी राख्न बाध्य गर्न सकिँदैन, यद्यपि यसो गर्नु सार्वजनिक हितमा छैन भन्ने कुरामा यो सन्तुष्ट थियो। ठूलो सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हानि, यदि कुनै छ भने, लाई उछिन्नेछ। अपीलहरू स्वीकृत छन्। गौहाटी उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासले मिति २०१६.०४.२० र २०१६.०५.२५ मा पारित गरेका फैसला र आदेशहरू खारेज र रद्द गरिएका छन्। एकल न्यायाधीशले मिति २०१०.१२.१० मा रिट याचिकाहरू खारेज गर्दै पारित गरेको आदेश सदर गरिएको छ। [अनुच्छेद ३५, ३६ र ३९] [२९२-ए-डी, एफ]

कसिन्का ट्रेडिंग बनाम भारतीय संघ (१९९५) १ एससीसी २७४ : [१९९४] ४ पूरक एससीआर ४४८; एसटीओ बनाम श्री दुर्गा ऑयल मिल्स (१९९८) १ एससीसी ५७२ : [१९९७] ६ पूरक एससीआर ४८८; श्रीजी सेल्स कर्पोरेशन बनाम भारतीय संघ (१९९७) ३ एससीसी ३९८ : [१९९६] १० पूरक एससीआर ८८८; राजस्थान राज्य बनाम महावीर ऑयल इन्डस्ट्रीज (१९९९) ४ एससीसी ३५७ : [१९९९] २ एससीआर ७९८; श्री सिद्धबली स्टील्स लिमिटेड बनाम उत्तर प्रदेश राज्य (२०११) ३ एससीसी १९३ : [२०११] ३ एससीआर १३४; विदेश व्यापार महानिर्देशक बनाम कनक एक्सपोर्ट्स (२०१६) २ एससीसी २२६ : [२०१५] १५ एससीआर २८७ - भर परेको।

दर्शन ऑयल्स (प्रा.) लि. बनाम भारतीय संघ (१९९५) १ एससीसी ३४५ : [१९९४] ५ पूरक एससीआर २७८; पप्पु स्वीट्स एण्ड बिस्कुट्स बनाम व्यापार कर आयुक्त, उ.प्र. (१९९८) ७ एससीसी २२८ : [१९९८] २ पूरक एससीआर ११९; भन्सार आयुक्त बनाम दिलीप कुमार एण्ड कं. (२०१८) ९ एससीसी १ : [२०१८] ७ एससीआर ११९१; मेसर्स मोतीलाल पदमपत सुगर मिल्स कं. लि. बनाम उत्तर प्रदेश राज्य र अन्य (१९७९) २ एससीसी ४०९ : [१९७९] २ एससीआर ६४१; भारतीय संघ र अन्य बनाम गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. र अन्य (१९८५) ४ एससीसी ३६९ : [१९८५] ३ पूरक एससीआर १२३; पवन एलोयज एण्ड कास्टिंग प्रा. लि. बनाम उ.प्र. राज्य विद्युत बोर्ड र अन्य (१९९७) ७ एससीसी २५१ : [१९९७] ३ पूरक एससीआर २६६ - उल्लेख गरिएको।

"गुटखा र पान मसाला जस्ता सुपारीका विकल्पहरूको प्रयोगले मुखको क्यान्सरको महामारीको लागि चेतावनी: एजेन्टहरू र कारक संयन्त्रहरूको समीक्षा" शीर्षकको अनुसन्धान पत्र - म्युटाजेनेसिस खण्ड १९ नं. ४; "धूम्रपानरहित सुर्ती र यसको रक्तसम्बन्धी मापदण्डहरूमा प्रतिकूल प्रभावहरू: एक क्रस-सेक्शनल अध्ययन" शीर्षकको अध्ययन पत्र - एडभान्सेस इन प्रिभेन्टिभ मेडिसिन २०१९; "पान मसालाका हानिकारक प्रभावहरूको समीक्षा" शीर्षकको अध्ययन प्रतिवेदन - इण्डियन जर्नल अफ क्यान्सर (अक्टोबर-डिसेम्बर २०१५) खण्ड ५२, अंक ४ - उल्लेख गरिएको।

<u>मामिला कानून सन्दर्भ</u>

[१९९४] ४ पूरक एससीआर ४४८ भर परेको अनुच्छेद १०

[१९९४] ५ पूरक एससीआर २७८ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद १०

[१९९७] ६ पूरक एससीआर ४८८ भर परेको अनुच्छेद १०

[१९९६] १० पूरक एससीआर ८८८ भर परेको अनुच्छेद १०

[१९९९] २ एससीआर ७९८ भर परेको अनुच्छेद १०

[२०११] ३ एससीआर १३४ भर परेको अनुच्छेद १०

[२०१५] १५ एससीआर २८७ भर परेको अनुच्छेद १०

[१९९८] २ पूरक एससीआर ११९ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद १०

[२०१८] ७ एससीआर ११९१ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद १०

[१९७९] २ एससीआर ६४१ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद ११

[१९८५] ३ पूरक एससीआर १२३ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद ११

[१९९७] ३ पूरक एससीआर २६६ उल्लेख गरिएको अनुच्छेद ११

नागरिक अपीलीय क्षेत्राधिकारः सन् २०१९ को देवानी अपील नं. ७४३२ ।

सिक्किम उच्च न्यायालय, गंगटोकको मिति २०१२.०५.११ को सन् २००७ को रिट याचिका (सी) नं. २२ मा भएको फैसला र आदेशबाट।

साथै

सन् २०१७ को देवानी अपील नं. २३४५, २३४६।

ध्रुव अग्रवाल, डा. अशोक सराफ, नकुल देवान, बलबीर सिंह, गुरु कृष्ण कुमार, के. भी. विश्वनाथन, एस. गणेश, तरुण गुलाटी, वरिष्ठ अधिवक्ताहरू, सुश्री निशा बागची, रुपेश कुमार, सुश्री अरुणा गुप्ता, धर्मेन्द्र गुप्ता, बी. के. प्रसाद, श्रीराम पी. पिंगले, गंगदीप शर्मा, एम. एल. लाहोटी, पवन के. शर्मा, अंचित श्रीपत, हिमांशु शेखर, विशाल गुप्ता, मेसर्स एपी एण्ड जे चेम्बर्स, कौशिक चौधरी, मुकुन्दा राव, पवनश्री अग्रवाल, के. जे. जोन, मेसर्स के जे जोन एण्ड कं. अजय के. रॉय, शान्तनु त्यागी, सुश्री नन्दिता चौहान, रवीन्द्र निझावन, एस. एस. श्रॉफ, राहुल नारायण, शशांक गोयल, अजय के. रॉय, अजय अग्रवाल, सुश्री मल्लिका जोशी, ईशान नारायण, राजन नारायण, सुश्री कविता झा, सुश्री स्वाती अग्रवाल, पवनश्री अग्रवाल, सुश्री देविका जैन, कुमार विशालाक्ष, उदित जैन, महफूज ए. नाज़की, राणा रणजीत सिंह, विवेक कुमार सिंह, सुश्री आकांक्षा सिंह, शुभदीप रॉय, कबीर शंकर बोस, सत्रोप दास, सुश्री नीलिमा त्रिपाठी, सुश्री गुंजन सिंह, के. भी. मोहन, विशाल गुप्ता, सुमीत शर्मा, दिव्यांशु गुप्ता, राकेश सिन्हा, पार्थ सिल, पार्थिव के. गोस्वामी, ईशान बिष्ट, विवेक गुप्ता, सुश्री पलक महाजन, सुश्री दीक्षा राय, राघवेन्द्र कुमार, सुश्री अरुणा माथुर, सुनील मुरारका, कुणाल चटर्जी, सुश्री मैत्रेयी बनर्जी, सुप्रतीक सरकार, भी. लक्ष्मीकुमारन, सुश्री चरण्या लक्ष्मीकुमारन, आदित्य भट्टाचार्य, श्रीमती इशिता माथुर, सुश्री अपेक्षा मेहता, सुश्री मोनिका कस्तूरी, आर. पार्थसारथी, क्षितिज वैभव, सुश्री बीना गुप्ता, सुश्री शियोना तक्वी, आर. जवाहर लाल, सिद्धार्थ बावा, श्यामल आनन्द, मयंक क्षीरसागर, निखिल सिंघवी, मोहित सेठ, सुश्री सोनिया दुबे, ओभिरुप घोष, मेसर्स लीगल अप्शन, गौरव जुनेजा, आयुष जैन, मेसर्स खैतान एण्ड कं., भी. के. सिधार्थन, रमेन्द्र लाल अड्डी, बी. कृष्ण प्रसाद, मेसर्स अर्पुथम अरुणा एण्ड कं., सत्य मित्र, सुश्री हेमन्तिका वाही, गोपाल सिंह, उपस्थित पक्षहरूका अधिवक्ताहरू।

न्यायालयको फैसला **बी. आर. गवई, न्यायाधिस** ले दिनुभयो

१. साल २०१२ को एस.एल.पी.(सी) नं. ३६९२६ मा अनुमति प्रदान गरियो।

२. यी अपीलहरूमा विचारको लागि उठेको कानूनी प्रश्न यो हो, 'के प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त लागू गरेर, भारतीय संघले केही उत्पादनहरूको सम्बन्धमा उत्पादन शुल्क छूट फिर्ता लिन सक्छ, जुन छूट पहिलेको सूचनाद्वारा प्रदान गरिएको थियो; जब भारतीय संघले त्यस्तो फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा आवश्यक छ भन्ने पाउँछ।

३. चूँकि वर्तमान तीन अपीलहरूमा उठेको तथ्यगत स्थिति र कानूनी प्रश्न समान छन्, तिनीहरूलाई एकसाथ सुनुवाई गरिएको छ र यो साझा फैसलाद्वारा निपटारा गरिएको छ। अपीलकर्ता, भारतीय संघले, केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन, १९४४ (१९९४ को १) (यसपछि "केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन" भनिने) को धारा ५ए को उपधारा (१) सँग पढिएको विशेष महत्वका वस्तुहरूको अतिरिक्त उत्पादन शुल्क ऐन, १९५७ (१९५७ को ५८) को धारा ३ को उपधारा (३) र कपडा र कपडाका वस्तुहरूको अतिरिक्त उत्पादन शुल्क ऐन, १९७८ (१९७८ को ४०) को धारा ३ को उपधारा (३) अन्तर्गत प्रदत्त अधिकारहरू प्रयोग गरी, सार्वजनिक हितमा आवश्यक छ भन्ने सन्तुष्ट भई, मिति २००३.०९.०९ को सूचना नं. ७१ साल २००३ द्वारा, केन्द्रीय उत्पादन शुल्क टैरिफ ऐन, १९८५ (१९८६ को ५) को पहिलो अनुसूची र दोस्रो अनुसूचीमा उल्लेखित वस्तुहरूलाई, उक्त सूचनाको अनुसूची-I मा उल्लेखित वस्तुहरू बाहेक, उक्त कानूनहरू अन्तर्गत शुल्कहरू तिर्नुपर्ने दायित्वबाट छूट दिएको थियो। सूचनाले व्यवस्था गरेको थियो कि उत्पादन शुल्क वा अतिरिक्त उत्पादन शुल्क, जे लागू हुन्छ, जुन उक्त ऐनहरू मध्ये कुनै अन्तर्गत त्यसमा लगाइने थियो, जुन उक्त वस्तुहरूको उत्पादकले तिरेको शुल्क रकम बराबर थियो, सेनभ्याट क्रेडिट नियमहरू, २००२ अन्तर्गत सेनभ्याट क्रेडिटको उपयोग गरी तिरिएको शुल्क रकम बाहेक, छूट दिइएको थियो। यो छूट सिक्किम राज्यमा अवस्थित औद्योगिक विकास केन्द्र वा औद्योगिक पूर्वाधार विकास केन्द्र वा निर्यात प्रवर्द्धन औद्योगिक पार्क वा औद्योगिक सम्पदा वा औद्योगिक क्षेत्र वा व्यावसायिक सम्पदा वा योजना क्षेत्रमा, जे लागू हुन्छ, अवस्थित एकाइहरूलाई उपलब्ध थियो, जसलाई उक्त सूचनामा संलग्न अनुसूची-II मा निर्दिष्ट गरिएको थियो। छूटको लाभ लिनको लागि उक्त सूचना अन्तर्गत एउटा प्रक्रिया पनि निर्धारित गरिएको थियो। त्यसको अनुसूची-I मा छूटको लागि योग्य नभएका उत्पादनहरूको सूची प्रदान गरिएको छ। उक्त अनुसूचीको खण्ड १ यसरी पढिन्छ:

"**१. सुर्ती र सुर्तीजन्य उत्पादनहरू चुरोट/सिगार/गुटखा सहित**"

असम राज्यको हकमा भारतीय संघले यस्तै सूचनाहरू जारी गरेको थियो जुन मिति १९९९.०७.०८ को सूचना नं. ३२ साल १९९९-सीई र ३३ साल १९९९-सीई थिए।

३. मिति २००७.०४.२५ को सूचना नं. २१ साल २००७-सीई द्वारा, यसले पहिले जारी गरेका सूचनाहरूमा संशोधन गरियो। संशोधनको प्रभाव यो थियो कि केन्द्रीय उत्पादन शुल्क टैरिफ ऐन, १९८५ को पहिलो अनुसूचीको अध्याय २१ अन्तर्गत पर्ने उत्पादन 'पान मसाला', उक्त पहिलो अनुसूचीको अध्याय २४ अन्तर्गत पर्ने वस्तुहरू, अर्थात् सुर्ती र निर्मित सुर्तीका विकल्पहरू र २० माइक्रोन भन्दा कम मोटाइका प्लास्टिकका झोलाहरू नकारात्मक सूचीमा समावेश गरिए र त्यसैले उत्पादन शुल्क छूटको लागि अब योग्य रहेनन्। उक्त सूचनाबाट पीडित भएर, उत्तरदाता, अर्थात् विशेष अनुमति याचिका (सी) नं. ३६९२६ साल २०१२ बाट उत्पन्न देवानी अपीलमा युनिकर्न इन्डस्ट्रीज, रिट याचिका (सी) नं. २२ साल २००७ मार्फत सिक्किम उच्च न्यायालयमा

गए। सिक्किम उच्च न्यायालयले मिति २०१२.०५.११ को आफ्नो फैसला र आदेश मार्फत रिट याचिका स्वीकृत गर्यो र त्यहाँको निवेदक व्यावसायिक उत्पादन सुरु भएको मिति, अर्थात् २००६.०६.२७ देखि १० वर्षको अवधिको लागि सिक्किम राज्यमा अवस्थित आफ्नो एकाईबाट पान मसालाको उत्पादनमा उत्पादन शुल्क तिर्नुपर्ने दायित्वबाट छूट पाउन योग्य थियो भनी ठहर गर्यो।

५. त्यसैगरी, देवानी अपील नं. २३४६ सन् २०१७ को उत्तरदाता, अर्थात् मेसर्स धर्मपाल सत्यपाल लिमिटेड, जुन सुतीसहितको पान मसला र अन्य सुतीजन्य उत्पादनहरूको निर्माता थियो, गौहाटी उच्च न्यायालयमा नं. पीडब्लू(सी) ७४९ सन् २०१० को याचिका मार्फत पुग्यो। उक्त याचिका सुतीसहितको पान मसलाको सम्बन्धमा छुट फिर्ता लिने बारेमा थियो। गौहाटी उच्च न्यायालयका एकल न्यायाधीशले मिति २०१०.१२.१० को फैसला र आदेश मार्फत याचिकामा कुनै सार नभएको पाए र त्यसैले याचिका खारेज गरे। त्यसबाट असन्तुष्ट भएर, उक्त उत्तरदाताले गौहाटी उच्च न्यायालयको अपील इजलास समक्ष रिट अपील नं. ८१ सन् २०११ दायर गर्यो। मिति २०१६.०४.२० को फैसला र आदेश मार्फत, उच्च न्यायालयको अपील इजलासले अपील स्वीकृत गर्यो; एकल न्यायाधीशद्वारा मिति २०१०.१२.१० मा पारित फैसला र आदेश रद्द गर्यो र अधिसूचना नं. ११ सन् २००७-सीई मिति २००७.०३.०१ लाई रद्द गर्यो।

यसले थप रूपमा लगानी मूल्यांकन समितिलाई पुनरावेदक (यहाँ उत्तरदाता) समक्ष सुनुवाईको अवसर दिन निर्देशन दियो ताकि यसले पहिलेका अधिसूचनाहरू अन्तर्गत लाभ प्राप्त गर्नका लागि निर्दिष्ट वस्तुहरूमा वास्तवमै लगानी गरेको रकम प्रमाणित गर्न सकोस् र थप निर्देशन दियो कि यदि पुनरावेदकले वास्तवमै रकम लगानी गरेको प्रमाणित गर्छ भने, उत्तरदाता अधिकारीहरूले पुनरावेदकलाई त्यति उत्पाद शुल्क फिर्ता गर्नुपर्नेछ जति पुनरावेदक पहिलेका अधिसूचनाहरू अनुसार हकदार हुनेछ।

६. देवानी अपील नं. २३४५ सन् २०१७ को उत्तरदाता, अर्थात् मेसर्स धर्मपाल सत्यपाल लिमिटेडले, आफ्नो उत्पाद 'सुतीरहित पान मसला' को सम्बन्धमा रिट याचिका (सी) नं. ७४९ सन् २०१० नामक अर्को याचिका पनि दायर गरेको थियो। त्यो पनि गौहाटी उच्च न्यायालयका विद्वान एकल न्यायाधीशद्वारा मिति २०१०.१२.१० को सामान्य फैसला र आदेश मार्फत खारेज गरिएको थियो। यस्तो देखिन्छ कि उक्त याचिकाबाट उत्पन्न अपील जुन रिट अपील नं. २२३ सन् २०११ थियो, गौहाटी उच्च न्यायालयको अर्को अपील इजलासद्वारा छुट्टै सुनुवाई गरिएको थियो। तथापि, त्यहाँको पुनरावेदकको उत्पाद, अर्थात् 'सुतीयुक्त पान मसला' को सम्बन्धमा एकल न्यायाधीशको आदेशबाट उत्पन्न रिट अपील उच्च न्यायालयको अपील इजलासद्वारा मिति २०१६.०४.२० को आदेशद्वारा पहिले नै स्वीकृत गरिएको देखेर, उक्त रिट अपील पनि मिति २०१६.०५.२५ को फैसला र आदेशद्वारा स्वीकृत

गरियो जसले रिट याचिका (सी) नं. ७४९ सन् २०१० मा विद्वान एकल न्यायाधीशद्वारा पारित आदेश साथै मिति २००७.०४.२५ को अधिसूचना रद्द गर्यो। त्यहाँको उत्तरदातालाई कानून बमोजिम स्वीकार्य पुनरावेदकलाई उत्पाद शुल्क घटक फिर्ता गर्न निर्देशन दिइयो।

७. उपरोक्त फैसलाहरू र आदेशहरूबाट असन्तुष्ट भएर, एउटा सिक्किम उच्च न्यायालयले रिट याचिकामा पारित गरेको र अन्य दुई गौहाटी उच्च न्यायालयले रिट अपीलहरूमा पारित गरेको, भारत संघ यस न्यायालय समक्ष छ।

८. श्री ध्रुव अग्रवाल, पुनरावेदकहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताले, सिक्किम उच्च न्यायालय र गौहाटी उच्च न्यायालयका अपील इजलासहरू दुवैले करदाताहरूको रिट याचिका र रिट अपीलहरू स्वीकृत गर्दा ठूलो त्रुटि गरेको बताउनुभयो। यो दाबी गरिएको छ कि, यद्यपि भारत संघले दुवै उच्च न्यायालयहरू समक्ष विशेष रूपमा तर्क गरेको थियो कि २००७ का अधिसूचनाहरू सार्वजनिक हितमा जारी गरिएका थिए, त्यसलाई विचार गरिएको छैन। यो दाबी गरिएको छ कि भारत संघ, आफ्नो प्रत्यायोजित अधिकारहरूको प्रयोग गर्दै, सधैं पहिलेका अधिसूचना(हरू) अन्तर्गत प्रदान गरिएका छुटहरू संशोधन र फिर्ता लिन सक्षम छ। यो दाबी गरिएको छ कि भारत संघले, सार्वजनिक हितलाई ध्यानमा राख्दै, सुतीसहितको पान मसला वा सुतीरहित पान मसलाको सेवन मानव स्वास्थ्यका लागि हानिकारक छ र, त्यसैले, यसको सेवन रोक्नका लागि, २००७ का अधिसूचनाहरू जारी गरेको थियो जसमा पान मसलालाई अध्याय २१ मा र अध्याय २४ मा समावेश सबै उत्पादनहरू, अर्थात् सुती र निर्मित सुती प्रतिस्थापनहरू, नकारात्मक सूचीमा समावेश गरिएको थियो। यो दाबी गरिएको छ कि, २००७ को अधिसूचना सार्वजनिक हितमा जारी गरिएको थियो भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखेर, सिक्किम उच्च न्यायालयले यसमा हस्तक्षेप गर्नु हुँदैनथियो। उहाँले थप दाबी गर्नुभयो कि सिक्किम उच्च न्यायालयले दिएको तर्क कि पान मसला हानिकारक छैन र, त्यसैले, २००७ को अधिसूचनालाई सार्वजनिक हितमा भएको भन्न सकिँदैन पूर्णतया त्रुटिपूर्ण छ। यो थप दाबी गरिएको छ कि यसो गर्दा, सिक्किम उच्च न्यायालयले क्षेत्रमा विशेषज्ञको भूमिका लिएको छ र, त्यसैले, आफ्नो अधिकारक्षेत्र भन्दा बाहिर गएको छ।

९. गौहाटी उच्च न्यायालयको हकमा, विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताले बताए कि गौहाटी उच्च न्यायालयका विद्वान एकल न्यायाधीशले रिट याचिकाहरू सही ढंगले खारेज गरेका थिए, यो पाउँदै कि व्यक्तिगत हित र सार्वजनिक हितको बीचको द्वन्द्वमा, व्यक्तिगत हितले ठूलो सार्वजनिक हितलाई बाटो दिनुपर्छ। यो दाबी गरिएको छ कि, गौहाटी उच्च न्यायालयको अपील इजलासले मिति २०१६.०४.२० को आफ्नो फैसलामा विद्वान एकल न्यायाधीशद्वारा पारित तर्कसंगत आदेशमा हस्तक्षेप गर्दा ठूलो त्रुटि गरेको छ। यो दाबी गरिएको छ कि, उक्त अपीलमा, उच्च न्यायालयको अपील इजलास समक्ष विचारका लागि परेको उत्पाद जर्दा सुगन्धित सुती र सुतीयुक्त पान मसला थियो। यो दाबी गरिएको छ कि, सुतीयुक्त उत्पादनहरू निर्विवाद रूपमा स्वास्थ्यका लागि हानिकारक छन् र, त्यसैले, उक्त उत्पादनहरूको उत्पादनका लागि प्रदान गरिएको छुट फिर्ता लिने अधिसूचना निःसन्देह ठूलो सार्वजनिक हितमा छ। तथापि, यो पक्षलाई बेवास्ता गर्दै, अपीलहरू स्वीकृत गरिएका छन्। यो दाबी गरिएको छ कि अर्को अपीलको हकमा, अर्को अपील इजलासले केवल पहिलेको अपील इजलासको फैसलामा भर परेको छ र अवलोकन गरेको छ कि दुवै मामिलाहरूमा एउटै मात्र भिन्नता थियो कि पहिलेको मामिलामा, मामिला सुतीयुक्त पान मसलाको सम्बन्धमा थियो र उनीहरू समक्षको मामिलामा, मामिला सुतीरहित पान मसलाको सम्बन्धमा थियो र यी अवलोकनहरूका साथ अपील स्वीकृत गरेको छ।

१०. विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताले यस न्यायालयका निम्न फैसलाहरूमा भर पर्नुभयो: कसिन्का ट्रेडिङ्ग बनाम भारत संघ[१], दर्शन ओइल्स (पी) लिमिटेड बनाम भारत संघ[२], एसटीओ बनाम श्री दुर्गा ओइल मिल्स[३], श्रीजी सेल्स कर्पोरेशन बनाम भारत संघ[४], राजस्थान राज्य बनाम महावीर ओइल इन्डस्ट्रीज[५], श्री सिद्धबली स्टील्स लिमिटेड बनाम उत्तर प्रदेश राज्य[६], विदेश व्यापार महानिर्देशक बनाम कनक एक्सपोर्ट्स[७], पप्पु स्वीट्स एन्ड बिस्कुट्स बनाम व्यापार कर आयुक्त, उत्तर प्रदेश८ र भन्सार आयुक्त बनाम दिलीप कुमार एन्ड कम्पनी९।

११. श्री बलबीर सिंह र श्री नकुल देवान, उत्तरदाताहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरूले, आक्षेपित फैसलाहरू र आदेशहरूको समर्थन गरेका छन्। यो दाबी गरिएको छ कि, सिक्किम उच्च न्यायालय साथै गौहाटी उच्च न्यायालयका अपील इजलासहरूले प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्तमा सही ढंगले भर परेका छन् र अपीलहरू स्वीकृत गरेका छन्। यो दाबी गरिएको छ कि, भारत संघ र राज्य सरकारहरूले दिएको प्रतिनिधित्वको कारणले मात्र सिक्किम साथै असमका अधिसूचित क्षेत्रहरूमा स्थापित उद्योगहरू केन्द्रीय उत्पाद शुल्कबाट १००% छुट पाउने योग्य हुनेछन् भनेर उच्च न्यायालय समक्षका रिट याचिकाकर्ताहरूले यस्ता दुर्गम क्षेत्रहरूमा उद्योगहरू स्थापना गरेका थिए। यो दाबी गरिएको छ कि, छुट अधिसूचनाहरू भारत संघ साथै राज्य सरकारहरूको औद्योगिक नीतिको दृष्टिकोणले जारी गरिएका थिए कि यी क्षेत्रहरूमा पछौटेपनको कारणले, यी क्षेत्रहरूमा औद्योगीकरणलाई बढावा दिनुपर्छ ताकि आर्थिक विकास होस्। यो दाबी गरिएको छ कि, केन्द्र साथै राज्य सरकारहरूको आश्वासनमा मात्र, रिट याचिकाकर्ताहरूले ठूलो रकम लगानी गरेका छन् र, त्यसैले, अब भारत संघलाई रिट याचिकाकर्ताहरूलाई दिएको आश्वासनबाट पछि हट्न कानूनी रूपमा अनुमति दिन सकिँदैन। यो दाबी गरिएको छ कि, यी सिद्धान्तहरूलाई ध्यानमा राख्दै, सिक्किम उच्च न्यायालय र गौहाटी उच्च न्यायालयको अपील इजलासले रिट याचिकाकर्ताहरूलाई राहत प्रदान गरेका छन्। यो दाबी गरिएको छ कि, यस न्यायालयले लगातार यो मान्यता दिएको छ कि, यदि कुनै पक्षले अर्को पक्षले दिएको प्रतिज्ञाको कारणले आफ्नो स्थिति आफ्नो हानिमा परिवर्तन गर्छ भने, अर्को पक्षलाई त्यस्तो प्रतिज्ञाबाट पछि हट्न अनुमति दिन सकिँदैन। यो दाबी गरिएको छ कि प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्त राज्य र यसका कार्यकर्ताहरूमा समान रूपमा लागू हुन्छ। यस सम्बन्धमा यस न्यायालयका निम्न फैसलाहरूमा भर परिएको छ। मेसर्स मोतीलाल पदमपत शुगर मिल्स कं. लिमिटेड बनाम उत्तर प्रदेश राज्य र अन्य[१०], भारत संघ र अन्य बनाम गडफ्रे फिलिप्स इन्डिया लिमिटेड र अन्य[११] र पवन अलोयज एन्ड कास्टिंग प्राइभेट लिमिटेड बनाम उ.प्र. राज्य विद्युत बोर्ड र अन्य[१२]।

---

१ (१९९५) १ एससीसी २७४, २ (१९९५) १ एससीसी ३४५

३ (१९९८) १ एससीसी ५७२, ४ (१९९७) ३ एससीसी ३९८

५ (१९९९) ४ एससीसी ३५७, ६ (२०११) ३ एससीसी १९३

७ (२०१६) २ एससीसी २२६, ८ (१९९८) ७ एससीसी २२८

९ (२०१८) ९ एससीसी १, १० (१९७९) २ एससीसी ४०९

११ (१९८५) ४ एससीसी ३६९, १२ (१९९७) ७ एससीसी २५१

१२. यी अपीलहरूमा उठाइएको मामिला अब रेस इन्टेग्रा होइन। यस न्यायालयले धेरै निर्णयहरूमा जब ठूलो सार्वजनिक हितले माग गर्छ तब प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्तको अप्रयोज्यताको सम्बन्धमा मामिलालाई विचार गरेको छ। हामी यस न्यायालयका पहिलेका फैसलाहरूलाई संक्षेपमा उल्लेख गर्नेछौं।

१३. कसिन्का ट्रेडिङ्ग (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, यस न्यायालयले पुनरावेदकको मामिलालाई विचार गरिरहेको थियो, जसले केही उत्पादनहरू उत्पादन गरिरहेको थियो, जसमा पीभीसी रेजिन आफ्नो उत्पादन प्रक्रियाको एक कच्चा पदार्थको रूपमा आवश्यक थियो। भन्सार ऐन, १९६२ को धारा २५ अन्तर्गत जारी गरिएको अधिसूचना नं. ६६ मिति १५.०३.१९७९ द्वारा जुन केन्द्रीय उत्पाद शुल्क ऐनको धारा ५ए सँग समान छ, पीभीसी रेजिनलाई आधारभूत आयात शुल्कबाट छुट दिइएको थियो। छुट मिति ३१.०३.१९८१ सम्म प्रभावकारी हुने थियो। तथापि, भन्सार ऐनको धारा २५ अन्तर्गत जारी गरिएको अधिसूचना नं. २०५ मिति १६.१०.१९८० द्वारा, पहिले प्रदान गरिएको छुट फिर्ता लिइएको थियो। यहाँ उठाइएको जस्तै एउटा चुनौती यस न्यायालय समक्ष उठाइएको थियो। यस न्यायालयले यसरी अवलोकन गर्यो:

"१२. यस न्यायालयले स्थापित गरेको छ कि प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्त सरकारको विरुद्ध पनि लागू हुन्छ विशेष गरी जहाँ धोखाधडी वा स्पष्ट अन्याय रोक्न आवश्यक हुन्छ। तथापि, यो सिद्धान्तलाई सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई "कानून विपरीत वा सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीको अधिकारी बाहिरको प्रतिनिधित्व वा प्रतिज्ञा पूरा गर्न बाध्य गर्न" सहायताको रूपमा प्रयोग गर्न सकिँदैन। न्यायिक विचारको प्रभुत्व छ कि प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्त लागू गर्न स्पष्ट, ठोस र सकारात्मक आधार सिद्धान्त लागू गर्ने पक्षले याचिकामा नै राख्नुपर्छ र सिद्धान्त लागू हुन्छ किनकि सिद्धान्त लागू गर्ने पक्षले सरकारको आश्वासनमा भर परेर आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरेको छ भन्ने प्रभावको नाङ्गो अभिव्यक्तिहरू, कुनै समर्थन सामग्री बिना, सिद्धान्तलाई सहायताको रूपमा प्रयोग गर्न पर्याप्त हुँदैन। **हाम्रो विचारमा, प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्तलाई अमूर्त रूपमा लागू गर्न सकिँदैन र न्यायालयहरू प्राप्त गर्न खोजिएका परिणामहरू र ठूलो सार्वजनिक हित सहित सबै पक्षहरू विचार गर्न बाध्य छन्, किनभने सिद्धान्तको प्रयोज्यता विचार गर्दा, न्यायालयहरूले इक्विटी गर्नुपर्छ र इक्विटीका मौलिक सिद्धान्तहरू सधैं न्यायालयको मनमा उपस्थित हुनुपर्छ, सिद्धान्तको प्रयोज्यता विचार गर्दा। मामिलाको तथ्य र परिस्थितिहरूलाई ध्यानमा राख्दा यदि यो देखाउन सकिन्छ कि सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई उसको प्रतिज्ञा, आश्वासन वा प्रतिनिधित्वमा राख्नु अन्यायपूर्ण हुनेछ भने सिद्धान्त इक्विटीको माग अनुसार झुक्नुपर्छ।"** (जोड थपिएको)

१४. यसरी देख्न सकिन्छ कि, यस न्यायालयले स्पष्ट रूपमा भनेको छ कि प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्तलाई अमूर्त रूपमा लागू गर्न सकिँदैन र न्यायालयहरू प्राप्त गर्न खोजिएको उद्देश्य र ठूलो सार्वजनिक हित सहित सबै पक्षहरू हेर्न बाध्य छन्। यो भनिएको छ कि सिद्धान्तको प्रयोज्यता विचार गर्दा, न्यायालयहरूले इक्विटी गर्नुपर्छ र इक्विटीको मौलिक सिद्धान्त सिद्धान्तको प्रयोज्यता विचार गर्दा सधैं न्यायालयको मनमा उपस्थित हुनुपर्छ। यो भनिएको छ

कि प्रतिज्ञात्मक विबन्धनको सिद्धान्त इक्विटीले माग गर्दा र मामिलाको तथ्य र परिस्थितिहरूलाई ध्यानमा राख्दा यदि यो देखाउन सकिन्छ कि सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई उसको प्रतिज्ञा, आश्वासन वा प्रतिनिधित्वमा राख्नु अन्यायपूर्ण हुनेछ भने झुक्नुपर्छ। यस विषयमा पहिलेका फैसलाहरू विचार गरेपछि, जुन करदाताहरूले धेरै भर परेका छन्, यस न्यायालयले यसरी अवलोकन गरेको छ:

"२१. ऐन अन्तर्गत शुल्क, अतिरिक्त शुल्क आदि भुक्तानीबाट छुट दिने शक्ति, पहिले नै उल्लेख गरिए अनुसार, ऐनको धारा २५(१) को प्रावधानहरूबाट प्रवाहित हुन्छ। छुट दिने शक्तिमा त्यसलाई संशोधन वा फिर्ता लिने शक्ति समावेश छ। ऐन अन्तर्गत भन्सार शुल्क वा अतिरिक्त शुल्क तिर्ने दायित्व कर लाग्ने घटना घट्दा उत्पन्न हुन्छ। त्यसपछि तिनीहरू सामानको प्रवेश मितिमा प्रचलित शुल्कको भुक्तानीको अधीनमा हुन्छन्। ऐनको धारा २५ अन्तर्गत जारी गरिएको छुट अधिसूचनाले भन्सार शुल्क संकलन निलम्बन गर्ने प्रभाव राख्थ्यो। यसले भन्सार शुल्क आदि लाग्ने वस्तुहरूलाई त्यस्तो शुल्क नलाग्ने वस्तुहरूको रूपमा परिणत **गर्दैन। यसले केवल भन्सार शुल्क आदिको लेवी र संकलनलाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा निलम्बन गर्छ र सरकारले "सार्वजनिक हित" मा अधिसूचनामा तोकिएका त्यस्ता शर्तहरूको अधीनमा राख्छ। त्यस्तो छुट आफ्नै प्रकृतिले खारेज वा संशोधन हुन सक्ने वा अन्य शर्तहरूको अधीनमा हुन सक्ने हुन्छ। "सार्वजनिक हित" मा छुट अधिसूचनाको अधिक्रमण वा खारेजी ऐनको भाषाबाट स्पष्ट भए अनुसार कानून अन्तर्गत राज्यको वैधानिक शक्तिको प्रयोग हो। सामान्य खण्ड ऐन अन्तर्गत अधिसूचना जारी गर्ने शक्ति भएको प्राधिकरणसँग अधिसूचनालाई समान तरिकाले खारेज वा संशोधन गर्ने निर्विवाद शक्ति हुन्छ।**" (जोड थपिएको)

> १५. यसरी देख्न सकिन्छ कि, यस न्यायालयले भनेको छ कि छुट अधिसूचनाले भन्सार शुल्क आदि लाग्ने वस्तुहरूलाई त्यस्तो शुल्क नलाग्ने वस्तुहरूको रूपमा परिणत गर्दैन। यसले केवल "सार्वजनिक हित" मा तोकिएका त्यस्ता शर्तहरूको अधीनमा भन्सार शुल्क आदिको लेवी र संकलनलाई निलम्बन गर्छ।
>
> यो थप भनिएको छ कि, त्यस्तो छुट आफ्नै प्रकृतिले खारेज वा संशोधन हुन सक्ने वा अन्य शर्तहरूको अधीनमा हुन सक्ने हुन्छ। यो भनिएको छ कि सार्वजनिक हितमा छुट अधिसूचनाको अधिक्रमण वा खारेजी कानून अन्तर्गत राज्यद्वारा वैधानिक शक्तिको प्रयोग हो। यो थप भनिएको छ कि सामान्य खण्ड ऐन अन्तर्गत अधिसूचना जारी गर्ने शक्ति भएको प्राधिकरणसँग अधिसूचनालाई समान तरिकाले खारेज वा संशोधन गर्ने निर्विवाद शक्ति हुन्छ।
>
> १६. यस न्यायालयले, छुट प्रदान गर्ने अधिसूचनामा तोकिएको मिति अघि छुट फिर्ता लिन नसकिने आपत्तिहरू विचार गरेपछि यसरी अवलोकन गरेको छ:
> "२३. पुनरावेदकहरू यस्तो प्रभावमा देखिन्छन् कि परिवर्तित बजार अवस्थाहरूमा छुटको निरन्तरता उचित नभए पनि, सरकार उनीहरूलाई अतिरिक्त नाफा दिन त्यसलाई जारी राख्न बाध्य थियो। त्यो निश्चय नै अधिसूचना जारी गरिएको

उद्देश्य थिएन। **"सार्वजनिक हित" मा छुट फिर्ता लिनु नीतिको विषय हो र न्यायालयहरूले सरकारलाई सबै समयका लागि आफ्नो नीतिगत निर्णयहरूमा बाँध्दैनन्, नीतिमा परिवर्तन "सार्वजनिक हित" मा आवश्यक छ भन्ने सरकारको सन्तुष्टि जे सुकै भए पनि। न्यायालयहरू, राजकोषीय नीतिमा हस्तक्षेप गर्दैनन् जहाँ सरकारले "सार्वजनिक हित" मा काम गर्छ र न त कुनै धोखाधडी वा सद्भावनाको कमी आरोप लगाइन्छ न त स्थापित गरिन्छ। ऐनको धारा २५(१) अन्तर्गत छुट अधिसूचना जारी गर्दा वा संशोधन गर्दा वा फिर्ता लिँदा वित्तको उपयोगको मामिलामा प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्न र सार्वजनिक हितमा काम गर्न सरकारलाई स्वतन्त्र छोड्नुपर्छ।"** (जोड थपिएको)

१७. यो अवलोकन गरिएको छ कि, सार्वजनिक हितमा छुट फिर्ता लिनु नीतिको विषय हो र न्यायालयहरूले सरकारलाई सबै समयका लागि आफ्नो नीतिगत निर्णयहरूमा बाँध्दैनन्, नीतिमा परिवर्तन सार्वजनिक हितमा आवश्यक छ भन्ने सरकारको सन्तुष्टि जे सुकै भए पनि। यो भनिएको छ कि, जहाँ सरकारले सार्वजनिक हितमा काम गर्छ र न त कुनै धोखाधडी वा सद्भावनाको कमीको आरोप लगाइन्छ न त स्थापित गरिन्छ, त्यसमा हस्तक्षेप गर्नु यस न्यायालयका लागि उपयुक्त हुँदैन। अन्ततः, यस न्यायालयले यो निष्कर्षमा पुग्यो कि छुट फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा थियो र, त्यसैले, याचिकाहरू खारेज गर्ने दिल्ली उच्च न्यायालयको आदेशमा हस्तक्षेप गर्न अस्वीकार गर्यो।

१८. श्री दुर्गा ओइल मिल्स (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, उडिसा सरकारले उडिसा बिक्री कर ऐन, १९४७ अन्तर्गत पहिले प्रदान गरिएको बिक्री कर छुट फिर्ता लिएको थियो। यस्तै चुनौतीलाई विचार गर्दै, उच्च न्यायालयको फैसला र आदेश उल्टाउँदै, यस न्यायालयले यसरी अवलोकन गर्यो:

"२१. यसबाहेक अधिसूचना फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा गरिएको थियो। न्यायालयले सार्वजनिक हितमा सरकारले गरेको कुनै कार्यमा हस्तक्षेप गर्दैन। सार्वजनिक हितले निजी नोक्सान वा लाभको कुनै विचारलाई अधिक्रमण गर्नुपर्छ।

२३. वर्तमान मामिलामा, राज्यको तर्फबाट भनिएको छ कि व्यापारीहरूलाई बिक्री कर छुट प्रदान गर्ने विभिन्न अधिसूचनाहरूले गम्भीर स्रोत संकटमा परिणत भयो। वित्तीय स्थितिको पुनर्विचार गर्दा, उडिसा बिक्री कर ऐनको धारा ६ अन्तर्गत जारी गरिएका पहिलेका छुट अधिसूचनाहरूको दायरा सीमित गर्ने निर्णय गरिएको थियो। राज्यको आर्थिक परिदृश्यको यो नयाँ बोधका कारण, पहिलेका अधिसूचनाहरूको दायरा सीमित गर्नुपर्यो। तिनीहरूलाई पहिले २०-५-१९७७ मा पूर्णतया खारेज गरियो। त्यसपछि, सीमित स्तरमा छुट प्रदान गर्ने निर्णय गरियो।

२४. हाम्रो विचारमा, स्रोत संकटको आधारमा व्यापार नीति परिवर्तनको जिकिरले प्रतिवादीको मामिलालाई वचनबद्धताको सिद्धान्तको आधारमा खारेज गर्न पर्याप्त हुनुपर्थ्यो। सार्वजनिक हितले पहिलेको आईपीआरको संशोधन माग गर्यो।

१९. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि, जब छुटको फिर्ता सार्वजनिक हितमा हुन्छ, सार्वजनिक हितले निजी नोक्सान वा लाभको कुनै पनि विचारलाई उछिन्नुपर्छ भनेर मानिएको छ। उक्त मामिलामा, नीति परिवर्तन र गम्भीर स्रोत संकटको आधारमा छुटको फिर्तालाई वैध आधार र सार्वजनिक हितमा भएको पाइएको छ।

२०. यस्तै मामिला श्रीजी सेल्स कर्पोरेशन (माथि) को मामिलामा यस न्यायालयका तीन न्यायाधीशहरू समावेश भएको इजलासको विचारको लागि आयो। विचाराधीन सूचना कसिन्का ट्रेडिङ (माथि) को मामिलामा विचारको लागि परेका सूचनाहरूसँग मिल्दोजुल्दो थियो। जब सूचनाले छुट उपलब्ध हुने अवधि तोक्छ, त्यस्तो छुट तोकिएको अवधिको अन्त्यसम्म फिर्ता लिन सकिँदैन भन्ने तर्कलाई विचार गर्दै, यस न्यायालयले यसरी अवलोकन गऱ्यो:

"७. अर्को प्रश्न यो हो कि के सूचना नं. ६६ मा यो लागू रहने अवधि उल्लेख गरिएको तथ्यले परिस्थितिलाई कुनै फरक पार्नेछ। अर्थात्, के यो भन्न सकिन्छ कि छुट लागू रहने अवधि नतोकी अधिसूचित गरिएको छुट सार्वजनिक हितमा फिर्ता लिन सकिन्छ तर जसमा अवधि तोकिएको छ त्यो होइन? **एकपटक सार्वजनिक हितलाई व्यक्तिगत समानतालाई उछिन्न सक्ने उच्च समानताको रूपमा स्वीकार गरिसकेपछि, सिद्धान्त अवधि तोकिएका मामिलाहरूमा पनि लागू हुनुपर्छ।** सरकार वचनबाट पछि हट्न सक्षम छ, यदि कुनै स्पष्ट सार्वजनिक हित संलग्न नभए पनि, बेशक, कसैलाई पनि यस्तो प्रतिकूल स्थितिमा नराखिएको छ जुन सुधार गर्न सकिँदैन। इम्मानुएल अयोदेजी अजायी बनाम ब्रिस्को, (१९६४) ३ अल ईआर ५५६ मा उद्धृत तर्कको रेखालाई अपनाउन, एम.पी. सुगर मिल्स [मोतीलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लिमिटेड बनाम उत्तर प्रदेश राज्य, (१९७९) २ एससीसी ४०९ मा उद्धृत, जहाँ त्यस्तो अधिभावी सार्वजनिक हित छैन भने पनि, यो अझै पनि सरकारको क्षमता भित्र हुन सक्छ वचनबाट पछि हट्न उचित सूचना दिएर जुन औपचारिक सूचना हुनु पर्दैन, वचन प्राप्तकर्तालाई आफ्नो स्थिति पुनः प्राप्त गर्ने उचित अवसर दिने, बेशक, यो वचन प्राप्तकर्ताको लागि यथास्थिति पुनः स्थापित गर्न सम्भव छ भने। यदि, तथापि, वचन प्राप्तकर्ता आफ्नो स्थिति पुनः प्राप्त गर्न सक्दैन भने, वचन अन्तिम र अपरिवर्तनीय हुनेछ।" (जोड थपिएको)

२१. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि यस न्यायालयले अवलोकन गऱ्यो कि एकपटक सार्वजनिक हितलाई व्यक्तिगत समानतालाई उछिन्न सक्ने उच्च समानताको रूपमा स्वीकार गरिसकेपछि, उही सिद्धान्त त्यस्ता मामिलाहरूमा लागू हुनुपर्छ जहाँ अवधि तोकिएको छ।

२२. यस न्यायालयको अर्को तीन न्यायाधीशको इजलासले महावीर आयल इन्डस्ट्रीज (माथि)

को मामिलामा यस्तै दृष्टिकोण लिएको छ। श्री सिद्धबली स्टील्स लिमिटेड (माथि) को मामिलामा, यस न्यायालयले पहिलेको सूचना अन्तर्गत प्रदान गरिएको कुल बिजुली बिलको ३३.३३% पहाडी विकास छुट फिर्ता लिने सूचनाको वैधताको सम्बन्धमा प्रश्नको विचार गरिरहेको थियो। यस न्यायालयले यस्तै चुनौतीलाई विचार गर्दै यसरी अवलोकन गऱ्यो:

३३. साधारणतया, प्रतिज्ञात्मक रोक सिद्धान्त सरकारको विरुद्धमा लागू गरिन्छ र कार्यकारी आवश्यकताको आधारमा बचाउ न्यायालयले स्वीकार गर्दैन। तथापि, यदि सरकारले देखाउन सक्छ कि पछि घटेका तथ्यहरूलाई ध्यानमा राख्दा, सरकारलाई उसले गरेको प्रतिज्ञा पालना गर्न लगाउनु अनुचित हुनेछ भने, न्यायालयले प्रतिज्ञा प्राप्तकर्ताको पक्षमा समानता उठाउने छैन र सरकारको विरुद्ध प्रतिज्ञा लागू गर्ने छैन। **जहाँ सार्वजनिक हित हुन्छ, त्यहाँ प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त लागू गर्न सकिँदैन। सरकारले सार्वजनिक हितमा नीति परिवर्तन गर्न सक्छ।** तथापि, यो सुस्थापित छ कि यस सिद्धान्तबाट सङ्केत लिएर, प्राधिकरणलाई कानूनले अनुमति नदिएको वा कानूनले निषेध गरेको कुरा गर्न बाध्य पार्न सकिँदैन। कानूनको स्थापित प्रस्तावको विरुद्ध कुनै प्रतिज्ञात्मक रोक छैन। कानून विपरीत गरिएको प्रतिज्ञा कार्यान्वयन गर्न प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त लागू गर्न सकिँदैन, किनभने कसैलाई पनि कानूनको विरुद्ध कार्य गर्न बाध्य पार्न सकिँदैन। यसरी, सरकार वा सार्वजनिक प्राधिकरणलाई कानून विपरीत प्रावधान बनाउन बाध्य पार्न सकिँदैन।"

२३. यसरी देख्न सकिन्छ कि, यस न्यायालयले फेरि पनि यो स्थिति दोहोर्याएको छ कि जहाँ सार्वजनिक हित हुन्छ, त्यहाँ प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त लागू गर्न सकिँदैन। उपरोक्त कुरा अवलोकन गर्दै, निवेदकले उठाएको उक्त चुनौती अस्वीकार गरिएको थियो।

२४. कनक एक्स्पोर्ट्स (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, यस न्यायालयले फेरि पनि केही विशिष्ट वस्तुहरूको निर्यातकर्ताहरूलाई प्रोत्साहन फिर्ता लिने चुनौतीलाई विचार गर्दै भन्यो कि, प्रश्नमा रहेको प्रोत्साहन योजना केन्द्र सरकारको विशेषाधिकारको प्रकृतिको छुट वा प्रोत्साहन थियो। यस्तो विशेषाधिकार प्रदान गर्ने वा नगर्ने निर्णय लिने सरकारको लागि थियो। छुट, रियायत वा प्रोत्साहन प्रदान गर्ने र त्यसको संशोधन सरकारको सार्वजनिक निर्णयको क्षेत्रमा पर्ने विषयहरू हुन्। यसले फेरि पनि दोहोर्यायो कि जब यस्ता प्रोत्साहनहरू फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा भएको देखाइएको छ, न्यायालयहरूले नीतिगत निर्णयहरूमा हस्तक्षेप गर्ने छैनन्। यस न्यायालयले अभिलेखमा रहेका सामग्रीहरूलाई विचार गरेपछि तथ्यको रूपमा भन्यो कि छुट फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा थियो।

२५. यसरी देख्न सकिन्छ कि, यो अत्यन्त सुस्थापित छ कि प्रदान गरिएको छुट, छुट प्रदान गर्ने अधिसूचनाले एक निश्चित अवधिसम्म उपलब्ध हुने भनी तोकेको भए पनि, राज्यले फिर्ता लिन सक्छ, यदि यस्तो फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा भएको पाइएमा। यस्तो अवस्थामा, व्यापक सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हितलाई उछिन्नेछ, यदि कुनै भए।

यस्तो अवस्थामा, प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त पनि छुट दाबी गर्ने व्यक्तिहरूको सहायताको लागि आउने छैन र राज्यलाई आफ्नो प्रतिज्ञाबाट पछि हट्न नदिन बाध्य पार्ने छैन, यदि राज्यको कार्य सार्वजनिक हितमा गर्नु पर्ने पाइएमा।

२६. यो तथ्यको न्यायिक सूचना लिन सकिन्छ कि सुपारी र त्यसका विकल्पहरू, सुर्ती र तिनका विकल्पहरू, अर्थात् सुर्तीसहित र सुर्तीबिनाको पान मसाला सम्बन्धी विभिन्न वैज्ञानिक अध्ययनहरूले यी उत्पादनहरू मुख क्यान्सरका मुख्य कारणहरू मध्ये एक भएको पाइएको छ। तीन विशेषज्ञहरू, नामतः उर्मिला नायर, हेल्मुट बार्टश र जगदीशन नायरले जर्मन क्यान्सर अनुसन्धान केन्द्र (DKFZ), हाइडेलबर्ग, जर्मनीको विषाक्तता र क्यान्सर जोखिम कारक विभागमा विस्तृत अध्ययन गरेका छन्। अनुसन्धान पत्रको शीर्षक "सुपारीका विकल्पहरू गुटखा र पान मसालाको प्रयोगले मुख क्यान्सरको महामारीको लागि चेतावनीः एजेन्टहरू र कारणात्मक प्रक्रियाहरूको समीक्षा" हो। सम्पूर्ण सामग्रीलाई विस्तारमा विचार गरेर र विभिन्न पूर्व अध्ययनहरूलाई विचार गरेर, पत्रले यसरी अवलोकन गर्दछः

“विचारहरु

गुटखा र पान मसाला प्रतिबन्धलाई अङ्कोलोजिस्टहरूले मुख क्यान्सर घटाउने निवारक उपायको रूपमा दृढतापूर्वक वकालत गरेका छन्। हालै, भारतका धेरै राज्यहरूले दुवै उत्पादनहरूको उत्पादन र बिक्रीमा प्रतिबन्ध लगाएका छन् र यसले घटना दर घटाउनु पर्छ। सदियौंदेखि बजारमा रहेका अन्य स्वास्थ्यलाई हानि पुऱ्याउने सुर्तीजन्य उत्पादनहरू, चुरोट र बिडी (स्वदेशी धूम्रपान उत्पादन) सँगै समान नियमहरू पनि लागू गर्नुपर्छ।

तथापि, जो यी उत्पादनहरूमा लत परेका छन् वा पहिले नै पूर्व घातक घावहरूबाट प्रभावित छन्, उनीहरूलाई बानी छोड्न प्रोत्साहित गर्न शैक्षिक हस्तक्षेपहरू आवश्यक छन्। थप रूपमा, रासायनिक रोकथाम हस्तक्षेपहरू अन्वेषण गरिँदैछन्। रेटिनोइड्स, NSAIDS र हरियो चिया आशाजनक एजेन्टहरू मध्ये हुन् (गारेवाल, १९९४; IUSHNCC, १९९७; पापाडिमिट्राकोपोउलोउ र होङ, १९९७; लिन एट अल।, २००२ए)। धेरै प्रतिशत घावहरू उपचारमा प्रतिक्रिया दिए पनि, रासायनिक रोकथाम शासन समाप्त भएपछि पुनरावृत्ति पनि देखियो (शंकरनारायणन एट अल।, १९९७), सायद आंशिक रूपमा लतको बानी जारी राख्नुको कारणले।

सबै क्यान्सरहरूमा जस्तै, मुख क्यान्सरको सफल उपचारको लागि शीघ्र निदान महत्त्वपूर्ण छ, किनभने यसको पूर्वानुमान अझै पनि धेरै खराब छ। आजकल, क्यान्सरको आणविक निदानको लागि प्रोटिओमिक्स प्रविधि लागू गर्न एक बलियो प्रयास छ। ट्युमर तन्तुहरूको अभिव्यक्ति प्रोफाइलिङ, ट्युमरहरूको आणविक वर्गीकरण र शीघ्र पत्ता लगाउन, संवेदनशील निदान र प्रभावकारी उपचार अनुमति दिने मार्करहरूको पहिचान अब मुख क्यान्सरको लागि अन्वेषण गरिँदैछ। सामान्य, डिसप्लास्टिक र ट्युमर नमूनाहरू बीच अभिव्यक्ति स्तरहरूमा महत्त्वपूर्ण भिन्नताहरू भएका जीनहरू रिपोर्ट गरिएका छन् र यसले मुख स्क्वामस सेल कार्सिनोमाको

प्रगतिलाई राम्रोसँग बुझ्न मद्दत गर्नुपर्छ (कुओ एट अल।, २००२; लीथानाकुल एट अल।, २००३)।

गोरा सुर्ती प्रयोगकर्ताहरूमा मुख ल्युकोप्लाकियामा DNA एनुप्लोइडीले पछि मुख स्क्वामस सेल कार्सिनोमा विकासको लागि र सम्बन्धित मृत्युदरको लागि धेरै उच्च जोखिमको संकेत दिएको पाइएको छ (सुद्धो र रेड्थ, २००३; सुद्धो एट अल।, २००४)। पूर्व घातक घावहरूको प्रगतिको पूर्वानुमान गर्न एक जोखिम मूल्यांकन मोडेल पनि वर्णन गरिएको छ जसमा हिस्टोलोजी र क्रोमोसोमल पोलिसोमी, अभिव्यक्ति र ३पी वा ९पी मा हेटेरोजाइगोसिटीको नोक्सानको संयोजन स्कोर समावेश छ (ली एट अल।, २०००; रोसिन एट अल।, २००२)। एक पटक निदान भएपछि, यी पूर्व घातक घावहरूलाई नयाँ घावहरू र पूर्व घातक घावहरूलाई आक्रामक क्यान्सरमा प्रगति हुनबाट रोक्न धेरै पहिले नै रासायनिक रोकथाम एजेन्टहरू, शल्यक्रिया, केमोथेरापी र/वा तीव्र रेडियोथेरापीद्वारा उपचार गर्न सकिन्छ।

---

[१३] म्युटाजेनेसिस खण्ड १९ नं४ .

निष्कर्षहरु

गुटखा र पान मसालाले भारतीय बजारलाई सस्तो र सुविधाजनक बिकठ विकल्पहरूको रूपमा भरिदिएका छन् र यो बानी प्रचलित भएका सबै ठमेर समूहहरूमा लोकप्रिय भएका छन्। चूनासँग सुर्ती चपाठने, सुर्तीसहितको बिकठ, सुर्तीबिनाको बिकठ र सुपारी मानिसहरूमा क्यान्सरजन्य छन् भन्ने पर्याप्त प्रमाण छ (आईएआरसी, १९८५, २००४)। यी मूल्याङ्कनहरू बिकठ विकल्पहरू गुटखा र पान मसालामा उपलब्ध प्रमाणहरूसँग मिलेर तिनीहरूलाई शक्तिशाली क्यान्सरजन्य मिश्रणहरूको रूपमा दोषी ठह्याउँछन् जसले मुख क्यान्सर गराउन सक्छन्। थप रूपमा, यी उत्पादनहरू लतयुक्त छन् र OSF को शीघ्र देखा पर्नेलाई बढाउँछन्, विशेष गरी युवा प्रयोगकर्ताहरूमा जो रोगप्रति बढी संवेदनशील हुन सक्छन्। हालैका दिनहरूमा यी उत्पादनहरूको उत्पादन र बिक्रीमा केही नियन्त्रण लगाइएको भए तापनि, गुटखा र पान मसालालाई अन्य स्थापित मुख क्यान्सर गराउने सुर्तीजन्य उत्पादनहरूसँगै स्थायी रूपमा प्रतिबन्ध लगाउन तत्काल कारबाही गर्नु आवश्यक छ। अन्तमा, यी बानीहरूका परिणामहरू महत्त्वपूर्ण छन् र भविष्यमा तीव्र हुने सम्भावना भएकोले, यी उत्पादनहरू साथै घरमा बनाइएका तयारीहरूको प्रयोग घटाउने वा हटाउने लक्ष्य राखेर शिक्षामा जोड दिनुपर्छ।

२७. हालै, मुख औषधि र रेडियोलोजी विभाग, दन्त संस्थान, राजेन्द्र चिकित्सा विज्ञान संस्थान, राँचीले आफ्ना विशेषज्ञहरू, नामतः अंजनी कुमार शुक्ला, तान्या खैतान, प्रशान्त गुप्ता र शान्तला आर. नायकद्वारा "धूम्रपानरहित सुर्ती र यसको रक्त मापदण्डहरूमा प्रतिकूल प्रभावहरू: एक क्रस-सेक्सनल अध्ययन" विषयमा एक अध्ययन गरेको छ। अध्ययन पत्रले भारतमा धूम्रपानरहित सुर्ती (एसएलती) को विभिन्न रूपहरूमा उपभोग जस्तै सुर्तीसहितको पान (सुपारी), जर्दा, पान मसाला, खैनी, सुपारी मात्र विचार गरेको थियो। गहन विश्लेषण गरेपछि, पत्रले निम्न निष्कर्ष र सिफारिसहरू गर्दछः

"**निष्कर्ष र सिफारिस**

एसएलती प्रयोगले रक्त मापदण्डहरूमा गम्भीर प्रतिकूल प्रभावहरू पार्छ। वर्तमान अध्ययनले कुनै पनि प्रणालीगत रोगहरूमा एक प्रारम्भिक निदान उपकरणको रूपमा काम गर्न सक्छ र एसएलती सेवन गर्ने जनसंख्यामा हानिकारक प्रभावबारे जागरूकता फैलाउन मद्दतगार हुन सक्छ। विद्यार्थीहरू बीच समयमै हस्तक्षेपले सुर्तीसँगको प्रारम्भिक प्रयोगहरूलाई वयस्कतामा लत बन्नबाट रोक्न सक्छ। मानिसहरूलाई सुर्तीका सबै बानीहरू त्याग्न र एन्टीअक्सिडेन्टहरूसँगै निकोटिन प्रतिस्थापन थेरापी गर्न सल्लाह दिनुपर्छ। सुर्तीमुक्त विश्वको खोजीमा सुर्ती नियन्त्रण कार्यक्रमहरू मार्फत सुर्तीका प्रणालीगत र मौखिक दुष्प्रभावहरूबारे ज्ञान र जागरूकता फैलाउनुपर्छ।"

२८. सुर्तीबिनाको पान मसालाका उत्पादकहरूको तर्फबाट यो तर्क गर्ने प्रयास गरिएको थियो कि सुर्तीबिनाको पान मसाला सुर्तीसहितको पान मसालाभन्दा फरक स्थानमा उभिन्छ। यो तर्क गर्ने प्रयास गरिएको थियो कि, सुर्तीबिनाको पान मसालालाई स्वास्थ्यको लागि हानिकारक मान्न सकिँदैन। टाटा मेमोरियल अस्पताल, मुम्बईको हेड एण्ड नेक सर्जरी

विभागले आफ्ना विशेषज्ञहरू गर्ग ए., चतुर्वेदी पी., मिश्रा ए. र दत्ता एस. मार्फत "पान मसालाका हानिकारक प्रभावहरूको एक समीक्षा" मा एक अध्ययन गरेको थियो। यो ध्यान दिनु पर्छ कि यो अध्ययन 'सुर्तीबिनाको पान मसाला' को हो। उक्त प्रतिवेदनका निम्न अवलोकनहरू उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुनेछः

"**पान मसाला सम्बन्धी नीतिगत मामिलाहरू**

पान मसालाको प्रयोग भारतमा समाजका सबै वर्ग र उमेर समूहहरूद्वारा व्यापक छ। यो भारतमा मुख क्यान्सरको एक प्रमुख कारण बनेको छ। राष्ट्रिय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण-२ ले देखायो कि १५ वर्षभन्दा माथिका २१% मानिसहरूले पान मसाला वा सुर्ती सेवन गर्थे। तमिलनाडु राज्यमा गरिएको अध्ययनले देखायो कि मानिसहरूले सुपारी उत्पादनहरू सेवन गर्न थाल्ने उमेर १२ देखि ७० वर्षसम्म रहेको छ। ५८% व्यक्तिहरूले दिनमा दुई पटकभन्दा बढी उत्पादनहरू चपाउँथे। भारतमा १ मई २००४ देखि सुर्तीजन्य उत्पादनहरू सहित सुर्तीयुक्त पान मसालाको विज्ञापनमा प्रतिबन्ध लगाइएको छ। यो प्रतिबन्धलाई छल्न सुर्ती कम्पनीहरूले स्पष्ट रूपमा सुर्तीबिनाको पान मसालाको विज्ञापन सबै प्रकारका मिडियामा भारी मात्रामा गरिरहेका छन्। पान मसाला सुर्तीजन्य उत्पादनहरूको सट्टा हो किनभने मार्केटिङ र विज्ञापनमा खर्च गरिएको रकम पान मसालाको बिक्रीबाट उत्पन्न आम्दानीको धेरै गुणा छ। मुम्बईमा पान मसाला र गुटखामा प्रतिबन्ध लगाएपछि बिक्री घटेको छ र बानी छोड्ने र घटाउने प्रयोगकर्ताहरूको प्रतिशत क्रमशः २३.५३% र ५५.८८% थियो। बानी छोड्ने र उपभोग घटाउनुको मुख्य कारण यी उत्पादनहरूको अनुपलब्धता थियो। प्रतिबन्धको बावजुद गुटखा अझै पनि उपलब्ध थियो तर फरक रूपमा वा बढेको मूल्यमा। भारतमा चुरोट तथा अन्य सुर्तीजन्य पदार्थ ऐन २००३ को रूपमा कडा कानून बनाइएको छ, तर कार्यान्वयन र अनुपालन ढिलो छ। देशभर कानूनको कडा कार्यान्वयन र अनुपालनको आवश्यकता छ। सरकारले सुर्तीयुक्त पान मसालामा प्रतिबन्ध लगाए जस्तै सुर्तीबिनाको पान मसालामा पनि पान मसालाको जिनोटक्सिक, क्यान्सरजन्य गुणहरू र अन्य धेरै हानिकारक प्रभावहरूको कारण तत्काल र कडा कारबाही गर्नुपर्छ। उपभोक्ताहरूलाई पनि जागरूक बनाउनुपर्छ

१४ एड्भान्सेस इन प्रिभेन्टिभ मेडिसिन २०१९

१५ भारतीय क्यान्सर जर्नल (अक्टोबर-डिसेम्बर २०१५) खण्ड ५२, अंक ४

पान मसालाका हानिकारक प्रभावहरूबारे, किनभने उनीहरू यो हानिकारक छैन भन्ने गलत धारणामा छन्।

"**निष्कर्ष**

पान मसाला समाजका सबै तहमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरिन्छ र देशका धेरै भागहरूमा स्वतन्त्र रूपमा उपलब्ध छ। यो क्यान्सरजन्य, जिनोटक्सिक छ, र मुख गुहा, कलेजो, मृगौला र प्रजनन अंगहरूमा हानिकारक प्रभावहरू पार्छ। उपभोग सीमित गर्न र मानिसहरूलाई यसका हानिकारक प्रभावहरूबारे जागरूक बनाउन सरकारी कारबाही तत्काल आवश्यक छ।"

२९. २००४ मा गरिएको अध्ययनले गुटखा र पान मसाला मुख क्यान्सरका प्रमुख कारणहरू मध्ये एक भएको पाएको थियो। अङ्कोलोजिस्टहरूले २००४ मै गुटखा र पान मसाला प्रतिबन्ध लगाउन दृढतापूर्वक वकालत गरेका थिए। उनीहरूले थप पाए कि यी उत्पादनहरूको उत्पादन र बिक्रीमा प्रतिबन्ध लगाउँदा मुख क्यान्सरको घटना दर घट्नेछ। गुटखा र पान मसालाले भारतीय बजारहरूमा बाढी ल्याएको र सबै उमेर समूहमा लोकप्रिय भएको पाइएको छ। सुर्तीसहित र सुर्तीबिनाको पान मसाला दुवै शक्तिशाली क्यान्सरजन्य मिश्रणहरू भएको पाइएको छ जसले मुख क्यान्सर गराउन सक्छ। यसले थप पायो कि, यी उत्पादनहरू लतयुक्त छन् र मुख उप-म्युकोसल फाइब्रोसिस (OSMF) को शीघ्र देखा पर्नेलाई बढाउँछन्। यो विशेष गरी युवा प्रयोगकर्ताहरूमा हुन्छ जो रोगप्रति बढी संवेदनशील हुन सक्छन्।

३०. प्रतिवेदनले थप पाउँछ कि, राष्ट्रिय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण-२ मा १५ वर्षभन्दा माथिका २१% मानिसहरूले पान मसाला वा सुर्ती सेवन गरेको पाइएको छ। प्रतिवेदनले पाउँछ कि, भारतमा ०१.०५.२००४ देखि सुर्तीयुक्त पान मसाला सहित सुर्तीजन्य उत्पादनहरूको विज्ञापनमा प्रतिबन्ध लगाइएको भए तापनि, यो प्रतिबन्धलाई छल्न सुर्ती कम्पनीहरूले स्पष्ट रूपमा सुर्तीबिनाको पान मसालाको विज्ञापन सबै प्रकारका मिडियामा भारी मात्रामा गरिरहेका छन्। पान मसाला र गुटखामा प्रतिबन्ध लगाएपछि बिक्री घटेको पाइएको छ। २०१६ को प्रतिवेदनले पाउँछ कि, मुम्बईमा पान मसाला र गुटखामा प्रतिबन्ध लगाएपछि बिक्री घटेको छ र बानी छोड्ने र घटाउने प्रयोगकर्ताहरूको प्रतिशत क्रमशः २३.५३% र ५५.८८% थियो।

३१. यसरी देख्न सकिन्छ कि, क्षेत्रका विशेषज्ञहरूद्वारा गरिएको वैज्ञानिक अनुसन्धानले सुर्तीसहित र सुर्तीबिनाको पान मसालाको सेवन स्वास्थ्यको लागि हानिकारक भएको पाएको छ। यसले थप पाएको छ कि, हानिकारक उत्पादन सेवन गर्ने किशोरकिशोरीहरूको प्रतिशत धेरै उच्च थियो र यसरी यस देशको ठूलो संख्याको युवा जनसंख्यालाई मुख क्यान्सरको जोखिममा पारिरहेको छ। यो पक्षलाई ध्यानमा राख्दै, यदि राज्यले यस्ता उत्पादनहरूको उत्पादनको लागि प्रदान गरिएको छुट फिर्ता लिने निर्णय गरेको छ भने, हामी यो कसरी सार्वजनिक हितमा नभएको भन्न सकिन्छ भन्ने बुझ्न सक्दैनौं।

३२. सिक्किम उच्च न्यायालयले अवलोकन गरेको छ कि यहाँका पुनरावेदक कुनै पनि अधिभावी सार्वजनिक हित स्थापित गर्न असमर्थ रहेका छन्, जसले प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्तलाई अप्रयोज्य बनाउनेछ। यसले थप अवलोकन गरेको छ कि, पान मसालालाई भारत सरकार वा राज्य सरकारको कुनै पनि अधिसूचना वा आदेशद्वारा स्वास्थ्यको लागि हानिकारक घोषित गरिएको छैन। यसले पाएको छ कि, पान मसाला स्वास्थ्यको लागि हानिकारक छ भनी प्रदर्शन गर्न कुनै सामग्री वा वैज्ञानिक प्रतिवेदन अभिलेखमा राखिएको छैन। हामी पाउँछौं कि सिक्किम उच्च न्यायालयले पुगेको तर्क पूर्णतया त्रुटिपूर्ण छ।

३३. गौहाटी उच्च न्यायालयको हकमा, विद्वान् एकल न्यायाधीशले विस्तृत तर्कद्वारा यसको अगाडि चुनौती दिइएका अधिसूचनाहरू सार्वजनिक हितमा भएको पाएका थिए र थप अवलोकन गरेका थिए कि अधिभावी सार्वजनिक हितको दृष्टिकोणमा, प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त लागू गर्न सकिँदैन।

त्यति मात्र होइन, विद्वान् एकल न्यायाधीशले फैसलामा विशेष रूपमा यसरी अवलोकन गरेका छन्:

"सन् २००७ को नीतिको पृष्ठभूमि र सन् १९९७ को नीतिद्वारा पहिले प्रदान गरिएको छुटको लाभहरू वित्त ऐन २००३ को धारा १५४ सँग पढिने अनुसूची ९ साथै केन्द्रीय उत्पाद शुल्क ऐनको धारा ५ए अन्तर्गतका अधिसूचनाहरू र अन्य सम्बन्धित कानूनहरूको रूपमा विभिन्न कानूनी साधनहरूद्वारा कटौती गरिएको पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राख्दै, यी सबै हुँदाहुँदै पनि, टैरिफ ऐन, १९८५ को पहिलो अनुसूचीको अध्याय २४ अन्तर्गत वस्तुहरू र अध्याय २१ अन्तर्गत पान मसालाको उत्पादनमा संलग्न उद्योगहरूलाई बाहेक गर्ने विशिष्ट उद्देश्यका साथ, यी अझै पनि सन् १९९७ को नीति अन्तर्गत लाभ/प्रोत्साहनहरू प्राप्त गर्न जारी रहनेछन् केवल यसकारण कि सम्बन्धित एकाइहरूले ३१/३/२००७ देखि व्यावसायिक उत्पादन शुरू गरेका थिए भन्ने निष्कर्षमा पुग्नु तर्कको विपरीत हुनेछ।"

३४. विद्वान् एकल न्यायाधीशले आफ्नो फैसलामा यो पनि विशेष रूपमा अवलोकन गरेका छन् कि वित्त ऐन, २००३ को धारा १५४ को वैधता जसद्वारा चुरोट उत्पादकहरूलाई प्रदान गरिएको छुट पश्चातदर्शी प्रभावले खारेज गरिएको थियो, यस न्यायालयले आर.सी. टोबाको (प्रा.) लि. र अर्को बनाम भारत संघ र अर्को, २००५(७)एससीसी ७२५ मा रिपोर्ट गरिएको मामिलामा कायम राखेको छ। गौहाटी उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासको दृष्टिकोणमा हामी आश्चर्यचकित छौं। यो उल्लेखनीय छ कि भारत संघको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् ए.एस.जी.को निम्न प्रभावको तर्कलाई उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासका न्यायाधीशहरूले फैसलाको अनुच्छेद १४ मा विशेष रूपमा अभिलेखित गरेका छन्, जुन यस प्रकार छ:

"सन् १९९७ को औद्योगिक नीति अन्तर्गत पुनरावेदक जस्तै सुर्ती उत्पादन एकाइहरूलाई प्रदान गरिएको लाभ वित्त ऐन, २००३ को धारा १५४ द्वारा फिर्ता लिनुको वैधता पहिले नै सर्वोच्च न्यायालयले आर.सी. टोबाको (प्रा.) लि. बनाम भारत संघ, (२००५)७ एससीसी ७२५ मा कायम राखेको थियो।"

३५. उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासले अवलोकन गऱ्यो कि छुटको लागि प्रक्रियाहरू प्रदान गर्ने केही अधिसूचनाहरू वित्त ऐन, २००३ को धारा १५४ को लागू भएपछि जारी गरिएका थिए र, त्यसैले, वित्त ऐन, २००३ को धारा १५४ को उक्त मामिलामा कुनै सान्दर्भिकता छैन। तथापि, अपीलीय इजलासले रिट याचिकाहरू खारेज गर्दा विद्वान् एकल न्यायाधीशले भर गरेको यस न्यायालयको फैसलाको उल्लेख गर्न आवश्यक नै ठानेन जुन भारत संघद्वारा विशेष रूपमा प्रयोग गरिएको थियो। हामी बुझ्न सक्दैनौं कि गौहाटी उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासले कसरी 'सुर्तीसहितको पान मसाला' को सम्बन्धमा छुट फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा छैन भन्ने पाउँछ। वित्त ऐनको धारा १५४ मा प्रतिबिम्बित विधायी नीति चुरोट साथै सुर्तीसहितको पान मसालाका उत्पादकहरूलाई प्रदान गरिएको छुट फिर्ता लिने थियो र त्यो पनि पश्चातदर्शी प्रभावले। सुर्ती अत्यन्त हानिकारक छ भन्ने सामान्य

ज्ञान हुनुका साथै, विधायी आशय पनि अस्पष्ट थिएन। यी परिस्थितिहरूमा, सुर्तीजन्य उत्पादनहरूको लागि छुट फिर्ता लिनु सार्वजनिक हितमा थिएन भन्ने उच्च न्यायालयको निष्कर्ष, कम भन्दा कम भन्नुपर्दा चकित पार्ने छ। हामी पाउँछौं कि उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासको दृष्टिकोण पूर्णतया अस्थिर थियो।

३६. माथि छलफल गरिए अनुसार, हामीलाई सुर्तीसहितको पान मसाला र सुर्तीबिनाको पान मसालाको छुट फिर्ता लिनु व्यापक सार्वजनिक हितमा छ भन्ने निर्णय गर्न कुनै हिचकिचाहट छैन। यसैले, वर्तमान मामिलामा प्रतिज्ञात्मक रोकको सिद्धान्त लागू गर्न सकिने थिएन। राज्यलाई छुट जारी राख्न बाध्य पार्न सकिँदैनथ्यो, यद्यपि यसो गर्नु सार्वजनिक हितमा छैन भन्ने कुरामा यो सन्तुष्ट थियो। व्यापक सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हानि, यदि कुनै भए, लाई उछिन्नेछ। त्यस दृष्टिकोणबाट हामी पाउँछौं कि पुनरावेदनहरू स्वीकार गर्न योग्य छन्।

<u>एस.एल.पी.(सी) नं. ३६९२६/२०१२ बाट उत्पन्न देवानी अपील</u>:

३७. पुनरावेदन स्वीकृत गरिएको छ। सिक्किम उच्च न्यायालयद्वारा मिति ११.०५.२०१२ मा पारित फैसला र आदेश रद्द र बदर गरिएको छ।

३८. खर्चको सम्बन्धमा कुनै आदेश छैन।

<u>देवानी अपील नं. २३४५/२०१७ र २३४६/२०१७</u>:

३९. पुनरावेदनहरू स्वीकृत गरिएका छन्। गौहाटी उच्च न्यायालयको अपीलीय इजलासद्वारा मिति २०.०४.२०१६ र २५.०५.२०१६ मा पारित फैसला र आदेशहरू रद्द र बदर गरिएका छन्। रिट याचिकाहरू खारेज गर्दै विद्वान् एकल न्यायाधीशद्वारा मिति १०.१२.२०१० मा पारित आदेश कायम राखिएको छ।

४०. खर्चको सम्बन्धमा कुनै आदेश छैन।

दिव्य पाण्डे अपीलहरु स्वीकृत।